

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА 115
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

ЖИВА РЕЧ

Зборник у част
проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић

Уредници
Мирјана Детелић
Снежана Самарџија

БЕОГРАД 2011

Данијела Петковић

ЈЕ ЛИ МАЈКА РОДИЛА ЈУНАКА? Функција заточника у епским народним песмама¹

Апстракт: У овом раду се анализира сижејна улога заточника, која је жанровски примарно епска. Подразумева се шире значење речи заточник, не само у смислу владаревог заменика на мегдану, него и у значењу сваког заштитника, браниоца, чувара, јунака који се некоме завери, обавезе да ће га у нечему заступати. Даље се наративна функција заточника испитује у односу на врсту повереног му задатка, на начин његовог деловања и на улогу налогодавца који га је ангажовао.

Кључне речи: заточник, налогодавац (пошиљалац), задатак, типологија

Ниједна систематизација ликова епске поезије која се темељи на функцијама ликова у сижеу не може пренебрегнути резултате Пропове морфолошке анализе бајке. Па ипак, кад је реч о његовој класификацији ликова, од седам типова на којима почива бајка², једва да се половина може директно применити у дефинисању ликова епске песме. Заправо, једино се јунак и његов противник дају посматрати као стабилни, фиксирани, инваријантни типови, условљени општим законитостима целокупног епског жанра, будући да су његова темељна бинарна опозиција. Функција даваоца (дародавца) у епској песми атрофира с нестанком чаробног предмета, пошиљалац бива маргинализован и често пресељен у домен везних ликова,

---

¹ Овај текст је настао као резултат рада на пројекту „Српско усмено стваралаштво“ (бр. 148023Д) Института за књижевност и уметност у Београду, који финансира Министарство за науку и технологију.

² То су: противник (штеточина), давалац, помоћник, царева кћи и њен отац, пошиљалац, јунак, лажни јунак (Прор 1982: 86–87).

лажни јунак осцилује између помоћника и противника, деловање помоћника редуковано је у складу с реалистичким епским амбијентом, а два лица синхронизованог пара – царева кћи и њен отац, раздвајају своје делокруге. Осим тога, појављују се и специфично, примарно, епски ликови. Један од њих је несумњиво и заточник. И мада би се, на први поглед, функција заточника, могла олако изједначити с Проповим помоћником, наративна логика ову релацију оповргава. Иако помоћник у бајци, попут заточника у епској песми, замењује јунака у решавању тешких задатака, убија његове противнике, спасава га од потере, задобија уместо њега цареву кћер итд. (Prop 1990: 255), он никад неће потиснути јунака у други план, нити преузети његов делокруг; он остаје само „personificirana sposobnost junaka“ (Isto: 256). Заточник у епској песми може бити помоћник, али само као споредан лик, тј. ако му припада мали део сужејног тока, а његово деловање не пређе границе епизоде. Када је заточников подвиг окосница сужеа, а то је најчешћи случај, онда он егзистира као посебна врста јунака.

Какав је то заправо јунак? Тражећи доказе за сремско порекло епских песама, Светозар Магић је подсетио да Вук 1815, када је записивао Тешанову „Женидбу Душанову“, није знао шта значи реч *заточник*, и да, како и сам признаје, није имао прилике да је раније чује. Већ 1818, у *Рјечнику*, Вук са сигурношћу тумачи ову реч и наводи стихове којима илуструје њено значење (Магић 1972: 275).³ С друге стране, Филип Вишњић у песми „Лазар Мутап и Арапин“, уместо речи *заточник* користи реч *заменик* (Исто: 277). Првенствено, заточник је заменик, заступник владара на мегдану, али и сваки бранилац, чувар, јунак заштитник који се некоме завери, обавезе да ће га заступати, да ће за њега нешто учинити, у нечему га заменити (Речник српскохрватског књижевног и народног језика VI 1969: 479 и Речник српскохрватског књижевног језика II 1967: 235). У том ширем смислу речи биће посматран и у овом раду, као заменик у било каквом подвигу.

Потребно је још само подвући да нема заточника без неке врсте пошиљаоца у свет, налогодавца, па макар иницијатива долазила и од самог јунака који се обавезао. Колико год пошиљалац био споредан, јунак је само онда у функцији заточника ако дела у нечије име, за нечији рачун или по нечијем налогу. Сужејна улога лица коме се јунак зариче најчешће је поверена владару⁴, вођи, затим породичном старешини (отац, стриц,

³ Магић је утврдио да је то најстарији помен заточника у десетерачким песамама, док старији слој певања бележи ову реч и у двама бугарштицама Богишићеве збирке – бр. 15 и бр. 33 – везујући је за Огњеног Вука, односно Ивана Карловића (Исто: 276).

⁴ С. Самарџија примећује да је делокруг владара статичан, али да епском приповедању даје „динамични импулс“, јер покреће епски сукоб (Самарџија 2008: 20-21).

ујак), женику, побратиму у невољи, а знатно ређе женским ликовима (мајка, сестра, посестрима, љуба). Сходно томе, на сижејној позицији заточника наћи ће се јунак који је у војном, односно, породичном, хијерархијском систему подређен налогодавцу: слуга, вазал, старешина нижег чина, неко од истакнутих чланова дружине (нпр. барјактар), млади јунак, син, синовац, сестрић, ћерка или сестра у мушком оделу, сватовски званичник (девер, кум, старешина сватова), али и побратим, сваки добровољац, намерник који се прихвати задатка или одговори на молбу. Његова активност мотивисана је осећајем дужности, понуђеном наградом (девојка, коњ, оружје, токе, итд.) или жељом за славом и доказивањем (ово последње карактеристично је нарочито за младе јунаке⁵).

Кад је реч о подвигу који јунак треба да изврши, епска песма именује заточником само заменика у мегдану, па зато ваља поћи управо од ове класичне ситуације. Владар (отац) ангажује јунака (вазал, витез, син) да одбрани његову част у двобоју против изазивача или да убије зулумћара, одметника, противничког јунака. Очекивано, у оваквој улози ће се наћи Марко Краљевић као султанов вазал („Марко Краљевић и Муса Кесеџија“), а најпознатији краљев заточник у мегдану, Змај Огњени Вук, бориће се против змаја од Јастрепца (СНП II, 43), Ђерзелез Алије (СНП VI, 59), Злоте протопопа/ Николе Протопопића/ попа Сплећанина (Е, 59; СНП Пр, 79; Б, 15; ПЦХ, 152), итд. Фреквентност појављивања у овој сижејној позицији Змај Огњени Вук дугује тачној поетској транспозицији историјске чињенице да се двадесетак година, од 1465. па до смрти, 1485. године, борио под заставом краља Матије, одликујући се не само против турске војске, него и у угарским походима на северне и западне суседе (Ђоровић 1993: 354, 376). Народна песма не фиксира строго Вука за будимског краља, па се у улози његовог сизерена појављују и српски властодршци – краљ Вукашин и цар Лазар. Историјско Марково и Вуково вазалство довело је до алтернирања њихових „имена и функција у песмама“ (Сувајџић 2009: 317).

Комплементарни пар налогодавац – заточник почива на вишеструком контрастном принципу повезивања ликова: владар – вазал, отац – син, немоћ – снага, плашљивост – самоувереност, старост – младост, итд. Додатни паралелизам успоставља се у сижеима о сукобу два заточника супротстављених владара. Увођењем архаичног мотива (сукоб рођака у незнању) симетрија је појачана. Двојица мегданџија – један заточник бечког ћесара, а други турског цара – рођена су браћа која се препознају тек пошто укрсте оружје (СНП VII, 55; СНП Пр, 9; ПЦХ, 5; ПЦХ, 125). Два

⁵ П. Бочков сматра да је дете јунак идеалан јунак, оличење непрестане силе и активности; он у подвиг улази ради подвига самог (Бочков 1994: 50).

брата на супротним странама активирају праобразац по којем су сукобљени близанци позитивна, односно негативна, варијанта културног јунака (Meletinski 1983: 185). Једна песма из млађег слоја певања о двобоју Јанка Лакетића и Петра Бошковића (СНП IV, 17) помера класични мегдан ка реалистичком полу не само по замени традиционалног ватреним оружјем, него и по учесницима двобоја. Двојицу јунака прате секунданци, али они у овом примеру постају активни судионици – међусобно се сукобе и пре него што њихови надређени отпочну мегдан. Тиме опомињу на помечу матрицу борбе два заточника супротстављених вођа.

Природно, класични мегдан заточника карактеристичнији је за старији слој певања. Ако се спорадично и јави у песмама о ослобођењу Црне Горе и устаничкој епици, стилизован је по угледу на песме старијих времена. Тако се у Вишњићевој песми Лазар Мутап бори против Арапина, а типична устаничка масовна фронтална борба овде уступа место индивидуалном сукобу. Арапин изазива на мегдан и московску царицу, она позива гласовитог јунака Иву Подгорицу, којег вест затиче у – механи. Арапин је у пољу с 30 девојака под шатором (СНП IVр, 4), који Иво обара (ПЦХ, 167), а када противник нападне, разљућени заточник се с њим обрачуна једним потезом сабље (типични модел Марковог сукоба с Арапином зулумћаром). Осим промене у номенклатури, још један реалистички уступак је укључивање посредника приликом позивања заточника – руска царица се најпре обрати бечком ћесару, у чијој се држави чувени јунак налази (Земун – ПЦХ, 167), и који је по томе, заправо, Ивин господар.

У песмама новијих времена задатак замене на мегдану модификован је захтевом за доношењем главе противника, крвника, нападача. Индивидуални сукоб на отвореном пољу више није актуелан, па се и начин заточниковог деловања мења. Његова акција претежно је мотивисана осветом коју предузима у име налогодавца (њему, пак, политичке околности или породична позиција, старост, и сл. не дозвољавају да се сам освети). У црногорској патријархалној средини, свака погибија члана породице налаже освету. По правилу, на подстицај остарелог оца или увцелене мајке, најстарији син, синовац, ближи рођак мора да се заветује да ће ликвидирати породичног крвника и донети његову главу (нпр. песме о освети Перовића Батрића – СНП IV, 1; СНП IVр, 9, СНП IVр, 10). У неким варијантама о смрти Смаил-аге Ченгића (СНП IV, 58; СНП VIII, 61; СНП IVр, 35), владика подстиче Новицу Церовића да организује агино смакнуће и тиме освети смрт јунака из породице Петровића. Заточник се удружује са Шујом Карацићем, а агу погуби (уграби му главу) Мирко Алексић (Дамјановић). Како је Шујо организатор целе акције, а Мирко извршилац коначног чина, не могу се рачунати у помоћнике заточника,

него сва тројица деле исти делокруг. Сличну мултипликацију јунака на позицији заточника налазимо и у варијантама о истрази потурица. Опет ће владика бити тајни пошиљалац, али овог пута ангажује чак пет удружених заточника – браћу Мартиновиће (СНП IVр, 13; ПЦХ, 9). Овде већ можемо говорити о неиздиференцираном, колективном лику заточника. Више јунака који један другог у борби смењују у сукцесивном низу готово је опште место песама о сукобима турских и црногорских чета. Императив херојске погибије је „заменити главу“. Рањени јунак или онај који не успе потпуно да савлада противника, а то значи не само да га убије него и да понесе његову главу као трофеј, често се обраћа саборцу заклинајући га да га освети, одмени, преузме на себе дуел с нападачем, да „се загна“ и укради главу погинулог или сачува главу и оружје мртваг друга (нпр. СНП VIII, 20). Овакав позив ниједан јунак не одбија, по цену живота. У једној варијанти о нападу херцеговачких Турака под вођством Алипаше Стојчевића на Црну Гору, рањени Ђуро барјактар „кликује“ редом Цетињане да сачувају барјак, они га прихватају, а потом даље позивају друге (СНП VIII, 61).

Помени ратова у песама старијих времена везани су за владаревог заточника који војује далеко од свог дома (Марко у царевој војсци, Секула у Јанковом походу на Косово – релација подразумеваног авункулата, итд.). У улози својеврсног другостепеног заточника (заточник заточника) јавља се делија-девојка која замењује брата или остарелог оца и под маском лепог младића чини подвиге у царевој војни (Б, 96; СНП III, 40; СНП Пр, 59; СНП Пр, 67). Епске скице масовних сукоба (устаничке битке и црногорске ослободилачке борбе) у први план истичу војне стрешине и предузимаче ратних похода на обема странама. У том смислу, сваки војсковођа функционише као заточник владара јер уместо њега војује на бојишту. Међутим, ова улога постаје транспарентна нарочито у уводним формулама варијаната о турским походима на Црну Гору у којима султан шаље чувеног везира, пашу с бројном војском на „Карадаглију“ са изричитом наредбом да је покори и убије (или доведе живог) „каурског владику“ (Ахмет-паша с 20.000 војника – СНП VIII, 31; Омер-паша са 100.000 – СНП VIII, 73; СНП XIX, 5; Ћуприлић-везир са 120.000 – ПЦХ, 11, итд.) Противнички војсковођа одиграће само пролазну ролу неуспешног заточника.

Успешнији тип заточника је спасилац у невољи. Он се удаљава од делокруга замене налогодавца, и функционише као заточник у ширем смислу те речи (јунак који се некоме обавезао да ће за њега нешто учинити). Тако, заправо, гравитира улози помоћника. Треба опет нагласити да овакав подвиг јунак на позицији заточника не предузима на своју иницијативу, већ дела на туђ подстицај. То је добровољац који одговара на мол-

бу љубе, сестре, девојке (посестрима), утамниченог побратима, а овом типу заточника прикључује се и онај којег позива мртви налогодавац (јунак из гроба). Тако Вишњић Јован по птици поручује побратиму Љутици Богдану да му спасе кости од непријатеља који жели да их спали (СНП VI, 7). Марко Краљевић, после дужег инсистирања цара, царице, а на крају и саме принцезе, пристаје да убије Арапина, зулумћара и наметника који на силу жели њену руку (СНП II, 66). Дојчин, већ отписани заточник Солуна, последњи подвиг извршава и као заточник сестре и љубе, којима се зарекао да за његовог живота неће допустити да их љуби Арапин.

У сижеима о ослобађању заробљеног побратима, номенклатура је нестабилан елемент. Алтернирају имена спасилаца и заробљеника, а Марко Краљевић често осцилира између позиција ослободиоца и пасивног утамниченог јунака (СНП Пр, 40; ПЦХ, 68; ПЦХ, 78). Другачији ослободилац је Кајица Радоња у песми бр. 83 *Ерлангенског рукописа*. Он спасава заробљеног Ајдар-бега, сина свог старешине Бали-бега, у чијој је служби као хришћански плаћени војник – мартолоз. На другој страни налази се вођа противничких подунавских трупа који је и заробио Ајдар-бега – Змај-Деспот Вук, у служби угарског краља. Опет се успоставља симетричан однос пара владар – вазал, али овог пута заточник – војсковођа на једној страни и заточник – спасилац на другој не спајају делокруге – не деле мегдан.⁶

⁶ Интересантно је поменути да је ово најраније епско сведочанство о постојању мартолошког војног реда у турској војсци на нашим просторима било повод разнородних научних истраживања и спекулација о територијалној и етничкој припадности ове песме. С. Матић је сматрао да се певање о мартолозима, као ранија фаза у епском певању у Срему, изгубило с померањем турских граница на север (Матић 1972: 244). Алојз Шмаус, пак, ову песму посматра као прелаз од хришћанске ка муслиманској епизи (Schmaus 1953: 232), тј. као песму дату из турског угла, али с преузимањем протагонисте који припада хришћанској епској традицији, а овде је у мартолошкој служби (Шмаус 2004: 449–450). Дилема који је јунак „наш“ а који „њихов“ у поменутој песми није спорна (тачка гледишта певача везана је за Кајицу Радоњу и његов подвиг), колебање је последица колизије високог места које обојица јунака заузимају у епском националном корпусу и познавања стварних историјских и политичких релација. Вук Гргуревић је био најпре поборник турске струје у времену одумирања српске деспотовине, а тек је од 1465. у служби угарског краља Матије (Ђоровић 1993: 354). Нарочито се одликовао у упадима у Србију под Турском и у одбрани подунавске регије од сталних турских напада. Познато је и да је опседао Смедерево, један од значајних граничних турских пунктова, у коме су били стационирани мартолози, а 1476. савладао је смедеревског заповедника Али-бега и његове трупе код Пожежене (Исто: 357). Санџак-бег сличног имена – Бали-бег управљао је Смедеревом неку деценију касније (1521–1527), а у његово време су мартолози ту били најбројни-

У једном другом сижеу Кајица Радоња и / или Раде Облачић (Облачина) појављују се као представници деспота Ђурђа, уцењеног да се огледа у витешким играма с Мађарима које води Сибињанин Јанко (СНП II, 81; СНП Пр, 77; ПЦХ, 74). Дисциплине су јуначки скок, бацање камена, утркивање, надстрелјавање, надигравање у колу, а српски јунак се у свакој такмичи са свим заступницима противника (300 Мађара и 60 Каравлаха у Вуковој објављеној верзији) или чак против самог противничког владара.

Овакви универзални заточници и они специјализовани за само један вид надметања препознатљиви су јунаци епске женидбе с препрекама пре одвођења девојке. Препреке које „сватовима од пута“⁷ поставља тазбина су: савлађивање затворених градских капија, прескакање коња, гађање јабуке кроз прстен, препознавање праве невесте, мегдан с представником тазбине, итд. (нпр. „Женидба Душанова“ или две варијанте из старијих записа о женидби будимског краља, у којима су подвижници војвода Јанко, односно Јанко и Михајло Свилојевић – Б, 9; Б, 26) (Петковић 2008: 17-20). Задаци су прожети свадбеном обредном симболиком, а њихова митска подлога сведочи о времену преласка из ендогамије у егзогамију (Детелић 1996: 73). Чувени јунаци су се, прихватањем да се нађу у сватовском каталогу, и без речи обавезали женику да ће уместо њега испунити „тешке задатке“ тазбине. Обичајне норме редовите свадбе прописују да младожења остане код куће, а да по невесту иду одабрани ритуални функционери. Највећу одговорност деле сватовски старешина и девер. Ако и не учествује у савлађивању препрека, девер преузима невесту и има задатак да је сачува од успутних опасности и спроведе у жеников дом. Чак и кад му није експлицитно потврђена заточничка улога у односу на младожењу (па и у односу на невестиног скрбника ако овај додатно обавезе девера да девојку безбедно преведе у нов дом), она се ишчитава из обичајног свадбеног кода. Интересантно је да се примарно значење речи *девер* (пратилац и чувар невесте) проширило⁸, па тако означава и наоружаног чувара, спроводника, пратиоца, ађутанта, заступника

ји и најактивнији (Vasić 1957: 202–203). Отуда можда повезивање Бали-бега и Змаја Деспота Вука у овој песми. Нема потврда о историјском прототипу Кајице Радоње, Радоња је у то време често име, а среће се и у бројним турским дефтери-ма у којима су пописани мартолози од друге половине XV до почетка XVII века (Исто: 57, 148–152, 205).

⁷ Термин је преузет из Вуковог описа свадбе у Црној Гори (Караџић 1972: 58–96, 221–260).

⁸ Нпр. песма о првом мегдану перашког јунака Вицка Бујовића (СНП IVр, 7) помиње његовог „дјевера“, секунданта, у том двобоју, старијег, искусног јунака који је пристао да га прати (инверзија: стари заточник – млади налогодавац).

у двобоју (Карацић 1986: 188; Речник српскохрватског књижевног и народног језика IV 1966: 132; Речник српскохрватског књижевног језика I 1967: 640). Сижејну блискост девера и заточника прати, дакле, и лексичко приближавање ових речи. Функција девера најтранспарентнија је у песмама о женидби с препрекама на повратку сватова. Није случајно што је за ту улогу често биран управо наш највећи национални јунак (СНП II, 87; СНП VI, 36; СНП VI, 38; СНП VI, 39; СНП Пр, 51, итд.) Пасивни или чак плашљиви девер, који не помогне невести него је остави и побегне, пример је неуспешног заточника (нпр. варијанте о женидби Влашића Радула – СНП II, 88; СНП Пр, 91).

Отмица девојке је најпопуларнији начин женидбе у ускочкој средини.⁹ Иако је женик који на овакав начин стиче невесту много активнији него младожења у песмама о женидби с препрекама, нису ретки сижеи овог типа у којима он такође остаје код куће, а по девојку креће његов заменик. Најбољи јунак у чети (сестрић) отима девојку за старешину (ујака). То је индивидуалац који дела сам на туђем терену, а девојку осваја маскирањем, преваром, директном отмицом из куће, с обале (лађом), или легално, победом у кошији (нпр. СНП III, 26; СНП Пр, 51) (Петковић 2008: 20-24, 46-67). Други пут је заточник ангажован од стране оца (брата) девојке да спречи договорену отмицу девојке и њену удају за неподобног младожењу, јунака друге вере коме је наклоњена. Награда може бити и сама невеста. Тако ће Иво Сењанин функцију заточника у финалу заменити за улогу младожење (СНП Пр, 30), док Гавран барјактар у песми о спречавању удаје Ивине сестре за Турчина до краја задржава свој делокруг и чак лично сурово кажњава Анђу, издајника рода и вере (СНП VI, 64).

Заточничку функцију имају и сви они јунаци који на формулативни подстицај „је ли мајка родила јунака“ („није л' мајка родила јунака“) одлазе по плен за старешину (владара, ујака) или чету, а зарад обећане награде или ради епске славе. Плен који налогодавац жели чине јуначки трофеји: оружје (ПЦХ, 31), токе (СНП III, 65), кацига (ПЦХ, 9; ПЦХ, 151), чувени коњ (СНП VI, 46; СНП Пр, 12). Јунак је на својеврсном испиту зрелости и способности, који понекад подразумева дуг период изолације (нпр. деветогодишње, односно седмогодишње служење за коња у поменутих варијантама). Други пут храбри посланик треба да потражи и донесе с непријатељске територије хлеб, дуван, воду. Тако Секула креће по воду за ожеднелог владара, а њу су запосели непријатељски војници (Б, 101; СНП Пр, 74). Сваки сусрет, сукоб на води је поновно активирање арха-

⁹ Задобијање невесте из епске непријатељске средине има ранг националног подвига (Пешић и Милошевић-Ђорђевић 1997: 108–109).

ичне матрице – Перунов противник (Волос, Велес, змај) затвара извор (Иванов и Топоров 1974: 98). Задатак оваквог типа само је иницијална каписла за даљи след догађања и јунаков подвиг (пркошење непријатељском владару, избор смрти, ослобађање сопственом снагом и вештином), па се примарни захтев пошиљаоца заборавља, а заточник, по повратку, слави као да је задатак и обавио.

Сличну ситуацију имамо и када је јунак послат у извиђање, ухођење. И овде задатак ретко остаје у границама овог почетног захтева (нпр. ухођење турске војске које предузима Косанчић Иван). Чак и јунаци знају да извиђање није само себи циљ, да се од њих очекује акција, па отуда не чуди зашто и при наизглед лаком задатку вође да неко осмотри непријатељску територију и могући „шићар“ с јеле, сви у чети „поникну“, осим једног јединог добровољца (нпр. Е, 77; СНП Шр, 37). Понекад је ухођење само изговор за другачије, скривене намере пошиљаоца, односно послатог јунака. Тако Јанко шаље Секулу да наводно уходи непријатеља на Косову, а заправо се тајно договорио с побратимом Ђерзелез Алијом да овај заплаши његовог младог и одвише смелог сестрића (ПЦХ, 79). Супротан пример је издаја ускока Ђура од Риђана, неверног заточника, који симулира ухођење, а у ствари припрема издају и шурује с Турцима (СНП VIII, 9).

Преговарање је такође подвиг за који је потребно куражи, јер носи опасност да се сваког тренутка претвори у обрачун појединца с бројнијим противницима, на чијој се територији одвија. Црногорски аед Саво Матов Мартиновић, стварајући идеализовани лик истог имена, врло често управо њему додељује сижејну позицију најхрабријег, најмудријег и најспособнијег владичиног преговарача и агитатора (варијанта о Омерпашином нападу на Црну Гору – СНП VIII, 73). Видак барјактар једини пристаје да оде међу гласовите турске јунаке и испроси девојку за сина Стојана Поповића, односно Вилипа обрстара (СНП VII, 14; ПЦХ, 93). Краљевић Марко није само силни мегданџија; у улози преговарача појављује се у песми „Урош и Мрњавчевићи“ – самоиницијативно заступа интересе младог цара и брани његово право на престо.

Најмање активан заточник јесте онај од ког се очекује само присуство и буквална замена одсутног или спреченог пошиљаоца. Типичан пример овакве неепске улоге среће се у женидбеним сижеима, а носилац је лажни јунак, заменик младожење. Поружнелог Максима против његове воље мења Милош Обренбеговић (Ђуро Обреновић) у сватовској поворци (СНП II, 89; ПЦХ, 70), а ова почетна тензија и неповерење између оних који би требало да најчвршће сарађују у пресудном тренутку изазива братоубилачки сукоб. Маску женика носи и Јанко у баладичној песми о неоствареној Војиновој женидби, али ова потенцијална колизија није

реализована у заплету (СНП III, 79). Заменик бега Љубовића у тешкој улози супарничког девера јесте његов верни слуга (СНП VII, 23). Ако се задаци оваквих заточника могу сматрати лаким, онда свакако нису такви захтеви за одменом у тамници (СНП III, 48), односно на ломачи (Е, 134). Јунак у овим примерима пристаје да налогодавца замени – у смрти.

Из свега што је досад речено, није тешко увидети да врста задатка који заточник добија умногоме одређује и степен његове активности и улогу коју ће у сижеу имати. Рекапитулирајући помињане задатке може се успоставити функционална типологија заточника: мегданџија, ликвидатор (осветник), војсковођа (ратник), спасилац у невољи, ослободилац, такмичар, заштитник невесте, отмичар девојке, доносилац плена (трофеја, хране, воде), ухода, преговарач и пасивни заменик.

Имајући у виду нумеричке релације између ангажованих јунака и захтева на које се обавезују, задатак може бити поверен једном или неколицини заточника, па и целој чети, војсци. Појединац углавном извршава један наложен му задатак, а ретко више њих у сукцесивном низу. Овде већ говоримо о универзалном заточнику. Среће се највише у женидбеној епици, и то у песмама о женидби с препрекама пре одвођења девојке. Типичан универзалац који дели мегдан, прескаче коње, погађа јабуку, препознаје невесту јесте Милош Војиновић у Душановим сватовима или војвода Јанко у сватовима будимског краља (Б, 9). Они јунаци којима је захтев налогодавца само почетни импулс за низ херојских подвига, предузетих на своју иницијативу, својеврсни су амплификатори. Они дивергентно шире своје деловање до те мере да се неретко примарни захтев пошиљаоца потискује или чак заборавља, а у фокус улазе други јунакови подвизи.¹⁰ Пример проблемског усложњавања и прерастања задатка из лаког у тежак јесу помињани сижеи о ухођењу, извиђању.

Заточник може бити праћен помоћником, а да то аутоматски не значи да су ангажована два јунака. Овакав комплементарни пар је пре прелаз ка мултипликацији улоге заточника. Тако Огњеног Вука на мегдан с Николом Протопопићем шаље његов сизерен, будимски краљ, а Вук позива и побратима Митра Јакшића (Б, 15). Иако ће Митрова помоћ бити пресудна, пред краља на повратку излази само Вук – његови су и завет, и одговорност, па и похвале.¹¹

Када више јунака, одабраних селективно, извршава сваки свој део обавезе, реч је о специјализованим заточницима, нпр. Кајица и Раде Обла-

¹⁰ П. Бочков сматра да је активност јунака увек прекомерна, претерана и да јунака одређује управо тај „вишак“ у поступцима (Бочков 1994: 20).

¹¹ Н. Љубинковић примећује да је Митар Вуков, а не краљев помоћник (Љубинковић 2008: 38).

чић у витешком огледању српских војвода и мађарских катана (СНП II, 81; СНП IIр, 77) или три побратима – Марко, Милош и Реља на свадби Ђурђа Смедеревца (СНП II, 79). Понекад неколико јунака испуњава по један задатак исте врсте. Нпр. сватовске старешине Задра од Тодора сучељавају се са симетричним турским формацијама у паралелним мегданима. Синхрони заточници су и сви „кликвани“ јунаци позвани од стране различитих сабораца за време битке у песмама о црногорским ослободилачким ратовима. Ако, пак, „кликују један на другог“, као чобани у „Боју на Созини“ (СНП VIII, 66), онда су то сукцесивни заточници. Тројица мегданција које једног за другим шаљу девојка и њен отац против упорног просца Мушкет-капетана, припадају такође овом типу обавезаног јунака (СНП VII, 18).

Скупина заточника која заједно дела, а у којој се више не могу издвојити појединачно именовани јунаци, припада типу колективног заточника – компетитивног или кооперативног. Сви мађарски такмичари, Јанкове катане, у Вуковој варијанти о смрти војводе Кајице, надмећу се у витешким играма и против Ђурђевић војвода, али и међусобно. По томе припадају првој групи. Групица (или Мијат Томић) и његових 30 хајдука, преобучени у женско одело, позвани су да убију пашу насилника и његову пратњу (СНП III, 4; СНП III, 5; СНП III, 66; ПЦХ, 128). Чета наступа кооперативно, сваки хајдук се реши свог противника.

Сагледавање начина ангажовања јунака опет нас враћа на анализу односа пошљалац – заточник у иницијалној ситуацији позивања и одговора на захтев. Формулативним исказом „је ли мајка родила јунака“, за којим следи дефинисање задатка и награде подвижнику, налогодавац отвара јавни конкурс, директно или преко телала. Уобичајено, сви кандидати одустају, поникну, а понуду прихвата само један једини. Већ ова ситуација праћена формулом „нико – осим“ (Петров 1972: 70) одређује овог добровољца као јунака супротног, другачијег у односу на остале, најбољег од свих. Једини добровољац, међутим, може бити и лажни заточник, који се привидно обавезује, а заправо сарађује с противником (помињана варијанта о издаји Ђура од Риђана).

Неретко је заточник унапред одабран, маркиран. Задатак се изриче циљано, владар (старешина, родитељ) рачуна на тачно одређеног јунака. Други пут му, једноставно, директно изда наредбу (упути молбу). Маркирани заточник понекад је једини присутни јунак, или је подразумеван у хијерархијском систему друштвених и породичних односа. Интересантан је пример оваквог заточника у песми „Страиња“ (ПЦХ, 151). Плашљиви владар Сибињанин Јанко изазван је на мегдан. Љуба га саветује да као заменика ангажује највећег јунака – Бановић Страхињу, и то тако што њега јединог међу господом неће даровати, него му предложити да

трофеј (70 пера освојених у 70 мегдана) уграби управо Бошњанину Тафу, Јанковом изазивачу. Јунак не одолева оваквој понуди, изазива чувеног мегданцију и постаје несвесно Јанков заточник.

Иако је уобичајен смер релације пошилалац → заточник, могућа је и обрнута ситуација, да иницијатива потекне од самог извршиоца подвига. Парадоксално је, али предузимљиви заточник заправо проналази свог налогодавца. Нпр. јунак се похвали да ће учинити подвиг на непријатељској територији, то чују владар, старешине, угледни људи, заинтересују се, а неко од њих му понуди награду ако заиста испуни свој завет (СНП IVр, 45; СНП IVр, 46). Најпознатији заточник овог типа је свакако Милош Обилић. На кнежевој вечери изриче чувени косовски завет Лазару, којим се обавезује на самоубилачки подвиг. Понекад је пошилалац плашљив, забринут за исход акције коју предлаже јунак, па није много вољан да прихвати своју улогу. Ипак, не одолева стихијској енергији и упорности предузимљивог заточника. Тако Јанко прихвата Секулин предлог да га пошаље с лађом по своју изабраницу (СНП Пр, 66), а уплашени Ђурђе да се Марко Краљевић, намерник на његовој слави, обрачуна с незваним гостом који гази крсно име и хришћанске обичаје (СНП VI, 20; СНП Пр, 49).

Некада захтев налогодавца не стиже директно до јунака који намерава да га испуни. Тачније, пошилалац га саопштава једном, а овај га прослеђује другом лицу, које функционише на нивоу другостепеног, субсидијарног заточника. Девојка која мења оца (брата) у царевом војсци управо припада овом типу, она је заточник царевог заточника. Ланац је успостављен и у хијерархијском низу који полази од владара, иде преко предводника војске до старешине нижег ранга (јунака). У једној од варијаната о избављању Гојка Десанчића (СНП Шр, 42), мајка се обраћа вођи Сењана Петру Мркоњићу, а он потом позива Рада Косанића, који уходи, а онда и ослобађа сужња. У песми „Кочо арамбаша и Церовић Остоја“ (СНП VIII, 12), уместо синовца заклетог да освети смрт брата, одазива се субсидијарни заточник Остоја. Има примера у којима је трећа карика ланца најслабија. Накнадни заточник често је антијунак који за новац или привилегије изда чувеног јунака за којим непријатељ дуго трага. Владарев добровољац у тешком задатку лукаво ангажује рођака, кума (куму) хајдука, а овај га превари и домамљује (СНП VII, 37; СНП VII, 39; ПЦХ, 103). Овом типу заточника припада и онај који се „доцкан јави“ кад већ никог другог нема, па стога и није најбоље решење. Такав је Зотовић Станко, плашљиви девер бана од Крушева (СНП VI, 40). Он измења све роле, од противника, преко девера, до женика у финалу, и ни у једној улози не бриљира – као противник (одбијени просац) показује слаб отпор, у сватовској поворци не успева да сачува поверену му девојку, па му сам

бан (младожења) помаже (пример непотпуне замене), а на крају га и оже-ни – чак ни ту нема његове иницијативе.

Нису ретки ни сижее у којима пошиљалац не успева да пронађе заточника. Тада му не преостаје ништа друго него да сам обави задатак. У том смислу, и његова примарна функција налогодаваца се губи. И као што је на почетку речено да без пошиљаоца нема заточника, тако се може констатовати да је та условност двосмерна – без заточника нема ни пошиљаоца. Неодазивањем, заточник поништава овај комплементарни пар. Нпр. хазачки краљ који је утамничио Марка, нема заменика да изађе на мегдан Дојчилу, Марковом побратиму, па се бори сам, лично (ПЦХ, 68). Раде Косанић сам извиђа јер, такође, не налази добровољца за овај подухват (СНП ШПр, 42). У песми „Цар Лазар и царица Милица“ формално постоји иста ситуација – нема заточника, али за останак, не за одлазак у бој. Задатак је толико тежак, подразумева одрицање од јунаштва, славе, етоса и етноса, да ниједан од браће Југовића, па ни слуга, који не би смео да се оглуши о цареву наредбу, не остаје уз Милицу.

У покушају изналажења заједничког сижеејног модела у којем се појављује лик заточника, мора се поћи од релације: налогодавац → задатак (жељени предмет или акција). На синтаксичкој равни то је основни образац субјекат → објекат. Како налогодавац не може сам да испуни свој захтев, мора да ангажује некога ко ће то учинити уместо њега. Зато одлаже прибављање жељеног објекта и преусмерава се на потрагу за новим објектом (заточник). На дубљем, субординисаном нивоу, тај нови објекат функционише као другостепени субјекат који ће налогодавцу (1. субјекту) прибавити жељени предмет или спровести одређену акцију. Тако се основни модел проширује, размиче, да би у себе примио још једну релацију субјекат → објекат (заточник → задатак). Коначни синтагматски модел функционише као круг сачињен од ланца: налогодавац → заточник (заточници) → задатак → налогодавац, или, на синтаксичкој разини: 1. субјекат → 1. објекат (2. субјекат) → 2. објекат → 1. субјекат. Пошиљалац (1. субјекат) потражује заточника (1. објекат) да би му саопштио захтев, заточник га прихвата, сада он постаје покретач нове радње (2. субјекат), решава задатак (2. објекат) и враћа се у почетну тачку (1. субјекат).¹² Функција заточника, посматрана на различитим синтагматским нивоима (у односу на задатак, пошиљаоца, остале заточнике), како је показано, потврдила је поливалентност ове улоге и широку способност модификације у бројним типовима сижееа.

¹² Описани круг праги архаичну матрицу митова о трагању – културни јунак полази из неке тачке у свет, трага, проналази одређени предмет и враћа се у почетну позицију (Meletinski 1983: 200).

Прилог

Функционална типологија заточника:

- мегданџија,
- ликвидатор (осветник),
- војсковођа (ратник),
- спасилац у невољи,
- ослободилац,
- такмичар,
- заштитник невесте,
- отмичар девојке,
- доносилац плена (трофеја, хране, воде),
- ухода,
- преговарач и
- пасивни заменик.

Типологија заточника према броју и начину деловања:

1. један заточник:
  - универзални,
  - амплификатор;
2. заточник + помоћник:
3. више заточника:
  - специјализовани,
  - синхрони,
  - сукцесивни;
4. колективни заточник:
  - компетитивни,
  - кооперативни.

Типологија заточника према начину ангажовања:

- једини добровољац,
- маркирани заточник,
- предузимљиви,
- субсидијарни,
- (нема заточника).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Б – Богишић, В. (1878). *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Београд: Гласник Српског ученог друштва.
- Е – Геземан, Г. (1925). *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци.
- СНП II – Караџић, В. С. (1988). *Српске народне пјесме*, II, Сабрана дела, књ. 5. Београд: Просвета.
- СНП III – Караџић, В. С. (1988). *Српске народне пјесме*, III, Сабрана дела, књ. 6. Београд: Просвета.
- СНП IV – Караџић, В. С. (1986). *Српске народне пјесме*, IV, Сабрана дела, књ. 7. Београд: Просвета.
- СНП VI – Караџић, В. С. (1935²). *Српске народне пјесме*, VI. Београд: Државна штампарија.
- СНП VII – Караџић, В. С. (1935²). *Српске народне пјесме*, VII. Београд: Државна штампарија.
- СНП VIII – Караџић, В. С. (1936²). *Српске народне пјесме*, VIII. Београд: Државна штампарија.
- СНП XIX – Караџић, В. С. (1936²). *Српске народне пјесме*, XIX. Београд: Државна штампарија.
- СНП Пр – Младеновић, Ж. и Неђић, В. (Прир.). (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, II. Београд: САНУ.
- СНП Шр – Младеновић, Ж. и Неђић, В. (Прир.). (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, III. Београд: САНУ.
- СНП IVр – Младеновић, Ж. и Неђић, В. (Прир.). (1974). *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, IV. Београд: САНУ.
- ПЦХ – Милутиновић, С. (1990). *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“.
- Бочков 1994 – Бочков, П. (1994). *Непознатиот јунак*. Софија: Издателство на Българската академия на науките.
- Vasić 1957 – Vasić, M. (1957). *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka.
- Детелић 1996 – Детелић, М. (1996). *Урок и невеста. Поетика епске формуле*. Београд: САНУ, Балканолошки институт, Универзитет у Крагујевцу, Центар за научна истраживања.

- Иванов и Топоров 1974 – Иванов, В. В. и Топоров, В. Н. (1974). *Исследования в области славянских древностей*. Москва: Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики.
- Караџић 1972 – Караџић, В. С. (1972). *Етнографски списи*, Сабрана дела, књ. 17. Београд: Просвета.
- Караџић 1986 – Караџић, В. С. (1986). *Српски рјечник (1852)*, Сабрана дела, књ. 11. Београд: Просвета.
- Љубинковић 2008 – Љубинковић, Н. (2008). *Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама* и лајпцишка *Пјеванија Симе Милутиновића*. У Љубинковић Н. и Самарџија, С. (Ур.), *Српско усмено стваралаштво* (стр. 19-67). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Матић 1972 – Матић, С. (1972). *Нови огледи о нашем народном епу*. Нови Сад: Матица српска.
- Meletinski 1983 – Meletinski, E. M. (1983). *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
- Петковић 2008 – Петковић, Д. (2008). *Типологија епских песама о женидби јунака*, Београд: Чигоја штампа.
- Петров 1972 – Петров, Г. А. (1972). Противпоставление персонажей в былинах. У Кравцов, Н. И. (Ур.), *Вопросы жанров русского фольклора* (стр. 58-73). Москва: Московский университет.
- Пешић и Милошевић-Ђорђевић 1997 – Пешић, Р. и Милошевић-Ђорђевић, Н. (1997). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
- Проп 1982 – Prop, V. J. (1982). *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.
- Проп 1990 – Prop, V. J. (1990). *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика IV 1966 – *Речник српско-хрватског књижевног и народног језика*, књ. IV. (1966). Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика VI 1969 – *Речник српско-хрватског књижевног и народног језика*, књ. VI. (1969). Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- Речник српскохрватског књижевног језика I 1967 – *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. I, А–Е. (1967). Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- Речник српскохрватског књижевног језика II 1967 – *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. II, Ж–К. (1967). Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска.
- Самарџија 2008 – Самарџија, С. (2008). *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Schmaus 1953 – Schmaus, A. (1953). Студије о крајинској еписи. *Rad JAZU*, књ. 297, 83-240.
- Сувајдић 2009 – Сувајдић, Б. (2009). О мартолозима и епској слави. *Митолошки зборник*, 22, 305-322.

- Ђоровић 1993 – Ђоровић, В. (1993). *Историја Срба*. Београд: БИГЗ.
Шмаус 2004 – Шмаус, А. (2004). Прилози истраживању јужнословенске епике.
Књижевна историја, XXXVI, бр. 124, 437-454.

Danijela Petković

DID MOTHER GIVE BIRTH TO A HERO?
Function of the champion in traditional epic poems

Summary

The character role of champion is primarily epic (judging by genre), epic poem is the birth ground of this narrative function. In this paper, the term is taken in its wider meaning, not only in terms of the ruler's proxy in the battle, but also as a protector, defender, guardian, a hero sworn to his master, committed to represent him in something. Without the principal role (task giver), there is no role of champion, and vice versa – so they only exist as a complementary pair. Task defines the champion as a dueller, liquidator (avenger), general (warrior), savior in trouble, rescuer, the protector of the bride, kidnapper of the girl, loot provider (trophy, water, food), spy, negotiator and as a passive proxy. One or more champions are engaged, and their actions define them as a universal champion, amplifier, specialized champion, synchronous, successive, competitive and cooperative. In relation to the relationship with the master, the champion acts as: the only volunteer, marked champion, capable, subsidiary champion, or does not respond to the master's requests and, automatically, erases both of these roles.

Key words: champion, task giver, task, typology